

1-го червня

Ще місяць! Місяць терпіння, горя, гризоти, неволі! Чи може бути тяжча мука, тяжче горе, як неволя? Бийся, мов птиця в кліті, тужи, літай мислями в далекий світ,— а перед очима крати, бурі стіни, чорні дубові двері з чорними залізними завісами, з замком, ретязями і тісною та й ще бляшаними решітками закованою візитиркою! Там життя кипить, історія чутно і видно ступає крок за кроком, моє місце також мене дожидаєсь,— а я тут, за світом, як той Данило в львиній ямі. Хіба ж се не мука?

Правда тут спокій, тиша. Мислі громадяться, порядкуються, прояснюються, міцніють. В кузні горя і терпіння виковується оружжя до майбутньої боротьби. Орел жде тільки, поки отворяться двері кліті, щоб розправити могутні крила до буйного лету. Ех, воля, воля! Коб ще той місяць! Коб то тебе діждатися! Але поки що треба робити, треба приготуватись, щоб день мого визволення був початком нової доби не тільки в моєму житті, але і в житті всієї Русі. Адже ж я тепер мученик, потерпів за ідею "от Тисси до Амура",— очі всієї Русі на мене звернені, кожне моє слово тисячократним відгомонам лунає в мільйонах руських сердець,— треба ж виступити в цілій близькості мученицької авреолі, показатися гідним тої великої, святої честі — мучеництва!

Що за честь! Що за слава! Розум мій заслабий, щоб докладно поняти, зглибити її! Вибраний з-між цілого 100мільйонного народу, поставлений долею тут на окраїні, на передній сторожі, на бастіоні проти ворожих польських штурмів. І по 10-тилітній багатобортній боротьбі вкінці удостоївся вінця мученицького, потерпів в тюрмі за ідею! Що за честь! Що за розкіш — серед таких обставин бути мучеником! І чим проти такої святої розкоші всі ворожі клевети і насміхи, вся гризота, і самота, і туга! Кидайтесь, хробаки,— я стою так високо понад вами, що ваше кидання не досягає, не забруднить мене.

Правда, не сам я доступив тої честі, і навіть не ціла її половина на мене спадає. Зависна доля, піднісши мені ту чашу, домішала до неї багато полину. Хіба ж я менше терплю? Менше заслужився, ніж він, Іван Архистратиг? За що ж його всі вважають головним героєм, головним мучеником, а мене ніби тільки його пажем, його прихвостнем, прилипкою? То несправедливість! Та що ж діяти! Виступити голосно, допімнутися свого тут не можна. Слава — то така делікатна річ, що коли сам її допімнешся, то вона втече, зникає та даєсь тільки тому, хто о ній нібито не добирається. Треба покорятися Архистратигові, йти йому під лад, щоб становити з ним немовби одне моральне тіло і спільно напуватися блиском спільної слави, поваги і відплати за мученицькі терпіння. Тяжко се, дуже тяжко для чоловіка так самотійного і свободного, як я,— стушовуватися перед другим, хоч би й перед самим Архистратигом,— але що ж діяти? Треба! Сього вимагає наша честь мученицька і слава нашої ідеї.

Ну, богу дякувати, прецінь же принесли обід! Дві години чекати, то чиста тортура! А така вже нещаслива вдача, що скоро одинадцята година, обідова пора наближається, то вже чоловікові так якось не по-своєму робиться надворі, ані руш не хочеться по городці ходити, хоч там і гарно, і сонечко гріє, рожі цвітуть, бджоли гудуть, арештанти жартують і гамір міського життя з-за паркану доноситься. Так-таки попросту не хочеться ходити, тягне щось чоловіка до казні. І не то, щоб голоден був, — адже ось ще від снідання і курятина печена і сухарики,— ні, їсти не хочеться. А тільки так прийдеш до казні, закуриш цигару і перевернешся горі животом на постіль, дожидаючи, поки обід принесуть. Холодно, тихо, темряво. І любо так думаєсь: отсе там на світі люди мучаться, бігають, ганяються бог зна за чим, жаряться на сонці, мокнуть на дощі, журяться, що на обід їсти будуть, відки роздобути гульдена, щоб чоботи підзолювати,— а я...— Тьфу! Се що за збитки мені проклята фантазія виробляє! Адже я мученик! Терплю, мучуся, сохну і жовкну, б'юсь головою об стіни! Ну, що б то сказала потоність, якби прочитала отсе моє мазання о приємностях мученицького життя! Адже вся авреола пропала би! Тьфу! Треба вистерігатися подібних недискрецій! Кождий в світі грає свою роль, яку йому бог призначив, а чим ліпше її грає, тим

більша його заслуга. Коли мені раз призначена роля мученика, то не треба ж ніже словом, ні помишленієм з неї випадати!

Росіл з макарон — гм, а вчора що було? Зупа? Здається, що ні. Ану-ко, гляньмо до вчорашніх записок. (Як то добре всі такі речі завсігди собі записувати!) Агій! Зупа з макарон! І вчора, і нині! Господи,— чи сказилася баба! Та що вона собі гадає, що я тут віл, котрому і вчора соломи, і нині соломи, і завтра соломи! То ми гарно! Таже я, як вийду, то їй такого пса виберу, що й не спам'ятається, на котрім місці стоїть! Ну, прошу я кого, два рази день за днем шле мені росіл з макарон! На, мовляв, їж, коли хочеш! Знає прецінь, що сиджу в неволі, під ключем і нічого сказати їй не можу! Ну, але чекай же ти,— будеш ти се тямити! Воно б то ніби росолець добрий,— але образа моєї мученицької честі,— а честь моя дорожча від росолу враз із печенею! Ну, а печеня яка? Телятина, ще й з часником, така як я люблю! Ну, се славно, славно, славно! А наслідок струдель з яблуками. Ну, слава тобі, господи, що чоловік крихітку поживився. Таки-то кажім, що хочемо, а нема над добру жінку. Хоч часом трафиться, що чоловіка чимось ніби вразить, але нараз же тою рукою погладить, улагодить, утішить, мов дитину. Ех, баби, баби, Євино плем'я, — всі ми діти, дурні та бельбаси супротив Вас. У вас вчитися політики і дипломатії і штуки панування над людьми!

А моя то, їй-богу, за десять інших стане! Вже в тім згляді я не повстидаюсь нею. Го-го! Скільки би то я на своїм віці наробив був дурниць по невинності духу, якби не її бистре око, не її люб'яче серце! Добра, любя моя жіночко! Як я стужився за тобою! Правду кажучи, з цілої моєї мученицької кар'єри головно і найбільше те мені далось визнаки, що тебе, мого ангела, при собі не маю! Самота вдень і вночі — се найтяжча моя мука. Але що діяти,— кожда велика ідея вимагає жертви, а тим більше така велика, безмірно велика, як наша — хррр! Хррр!

Але Іван Архистратиг, то таки туман вісімнадцятий, — на політиці і в зуб не розуміється. Читаємо вчора газети,— нічого нема, нудота. О нас ані словечка, навіть "Пролом" не згадує. Попросту, нічим зайнятися,— так от і почали ми о політиці.

— А знаєте, батюшка,— кажу я до Івана Архистратига, — що, по моїй думці, всьому тому виною — Бісмарк.

— Чого виною?

— А так, виною нашого процесу і мучеництва.

— А то яким способом? — питає він.

— То тож-то, що я ще й сам добре не знаю, яким способом. Але шию даю, що воно так єсть.

Він розсміявся.

— Не смійтесь, батюшка,— кажу я,— над тим треба добре застановитися.

— Ну, застановляйтесь.

— Я гадаю так: Бісмарк ворог Польщі, засадив Крашевського,— ну, і засадив нас.

— Але як же се може бути? Адже ж нас засадили поляки, а Бісмарк, як кажете, ворог поляків. То він повинен би був увільнити нас.

— Ба, але ж бо Бісмарк ворог Росії і хоче для її покорення Польщу відбудувати.

— Коли так, то нащо засадив Крашевського?

Розгнівало мене таке неполітичне питання.

— Та бо ви, батюшка, все не з того кінця зачинаєте, відки би треба.
Тут о Росії бесіда, а ви на Крашевського звертаєте.

Плюнув він і пішов собі. От вам політик, проводир народу. Та що він за політик, коли не вміє пов'язати з собою такі два очевидні факти, як Бісмарка і наш процес?